

I. I. БАЛАКЛИЦЬКИЙ**ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ПРАВА ЯК СУТНІСНІ ЙОГО ХАРАКТЕРИСТИКИ**

Право как явление социальной действительности характеризуется множествами существенными чертами и необходимыми признаками. Среди них важнейшая роль принадлежит принципам права. В статье особое внимание уделено раскрытию сущности права, учитывая систему, виды, иерархию и значимость его принципов.

The Right as the phenomenon of the social validity is characterized by sets essential features and necessary attributes. Among them the major role belongs to principles of the right. In to become the special attention to disclosing of essence of the right will be attached, considering system, kinds, hierarchy and the importance of its principles.

Сутність і соціальне призначення права розкриваються і конкретизуються в його принципах і функціях. Тобто право будується і функціонує на основі певних принципів, які виражають його сутність та соціальне призначення. Саме принципи права виражають те основне в праві, що повинно бути орієнтоване, спрямоване на його розвиток. Порівняно з правовими нормами, відповідними тій або іншій добі, певному історичному періоду, принципи права відрізняються більшою сталістю, залишаються незмінними протягом тривалого часу¹, тобто належать до так званих статичних елементів правової системи. Теоретичною основою дослідження проблеми сутності та значення принципів права стали праці таких відомих вчених: С. Алексєєва, Т. Гурова, А. Денисова, А. Колодія, Н. Пархоменко, Л. Петрової, П. Рабіновича, Т. Фулей, Л. Явича, Ю. Шемшученка та ін.

Отримуючи закріплення насамперед у нормах права, принципи пронизують все правове життя суспільства, правову систему країни. Вони характеризують не тільки сутність, а й зміст права, відображають не тільки його внутрішню будову, статику, але і весь процес функціонування, його динаміку. Принципи права впливають на весь процес підготовки нормативних актів, їх видання, встановлення гарантій дотримання правових вимог. Вони виступають як своєрідна «несуча» конструкція, на основі якої будуються і реалізуються не тільки норми, інститути або галузі, а і вся його система. Принципи є основним орієнтиром усієї правотворчої, правозастосовчої і правоохоронної діяльності державних органів. Від ступеня їх дотримання безпосередньо залежить рівень злагодженості, стабільності й ефек-

---

© БАЛАКЛИЦЬКИЙ Іван Ілліч – здобувач Інституту держави і права ім. В.М. Ко-рецького НАН України

тивності правової системи. Маючи загальнообов'язковий характер, принципи права сприяють зміцненню внутрішньої єдності та взаємодії різних його галузей і інститутів, правових норм і правових відносин, суб'єктивного і об'єктивного права².

На нашу думку, принципи є підґрунтям права, містяться у його змісті, виступають як орієнтири у формуванні права, відбивають сутність права та основні зв'язки, які реально існують у правовій системі; до того ж у принципах зосереджено світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації.

Правові принципи є синтезуючими засадами, об'єднуючими зв'язками, ідеологічною основою виникнення, становлення і функціонування багатьох правових явищ. Вони визначають нормотворчу і правозастосовчу діяльність, координують функціонування механізму правового регулювання, є критеріями оцінки правності (правової природи) рішень органів держави і дій громадян, формують правове мислення і правову культуру, зцементовують систему права. Принципи права виникають за наявності відповідних об'єктивних умов, мають історичний характер чи відображують результати раціонального, наукового осмислення закономірностей розвитку об'єктивної дійсності³.

Слід підкреслити, що в новітній юридичній літературі принципи права визначаються по-різному. Так, П. Рабінович під принципами права розуміє «керівні засади (ідеї), які визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин»⁴. На думку Р. Лівшиця, принципи права – це насамперед ідеї, а також норми та відносини⁵. А. Колодій визначає принципи права «як основні ідеї, засади, що відображають сутність права й походять з ідей справедливості та свободи, відрізняються універсальністю і загальною значимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови та зміцнення певного суспільного ладу»⁶.

В. Хропанюк вважає, що «принципи права – це основні вихідні положення, що юридично закріплюють об'єктивні закономірності суспільного життя»⁷. Під принципами права В. Бабаєв розуміє «основоположні ідеї, що виражають єство права і впливають з генеральних ідей справедливості і свободи»⁸. С. Дроб'язко визначає принципи права як «вихідні, незаперечні положення, найбільш характерно виражаючи його єство, безпосередньо зумовлюючи його зміст, юридично закріплюючи реальні засади регульованих сфер суспільних відносин»⁹.

На думку М. Байгіна, принципи права – «це вихідні, визначальні ідеї, положення, установки, які є етичною і організаційною основою виникнення, розвитку і функціонування права»¹⁰. М. Марченко підкреслює, що «принципи права є основними ідеями, вихідні положення або провідні засади процесу його формування, розвитку і функціонування»¹¹.

Вважаємо, що поняття принципів права є однією з актуальних проблем сучасної юридичної науки. І це не випадково, оскільки саме в принципах права найбільш яскраво відображено його сутність у всьому розмаїтті складових його сторін і закономірностей. Крім того, важливість даної проблеми визначається тим, що уявлення про принципи, що склалися у вітчизняній науці, сформувалося в основному на засадах вузьконормативного праворозуміння і має істотні недоліки. По-перше, під принципами права звичайно мають на увазі лише ті основоположні ідеї, які одержали офіційне закріплення в нормах законодавства. Логічним наслідком стали твердження, що принципи можуть виявлятися тільки в змісті вказаних норм і до їх числа не можна віднести керівні ідеї правосвідомості,

що одержали суспільне визнання і реалізовані в правовідносинах, але не зафіксовані в нормативно-правових актах. Іншим негативним моментом є звуження значущості принципів і обмеження сфери їх дії рамками правотворчості й правозастосування, причому в правотворчості їм відводиться роль теоретичної бази, що визначає зміст конкретних норм, а в правозастосуванні їх функція обмежується лише потребою тлумачення тих же норм. По суті, керівні положення при такому підході зводяться до допоміжних елементів, призначених винятково для обслуговування потреб, пов'язаних із створенням і використанням нормативного масиву і не пристосованих для безпосереднього регулювання суспільних відносин.

У сучасній юридичній літературі принципи права поділяють за декількома критеріями: щодо їх значення для права; залежно від безпосереднього чи опосередкованого закріплення; залежно від сфери суспільних відносин, на які вони поширюються, та різного характеру суспільних закономірностей, що вони відображають¹².

Взагалі в сучасній юридичній науці розрізняють загальні (загальноправові), міжгалузеві й галузеві принципи права. Слід підкреслити, що для теорії держави і права найбільше значення мають саме загальні (загальноправові) принципи права. Вони характеризуються тим, що належать до права в цілому, поширюються на всі його галузі, об'єднують і цементують їх, сприяють стабільності системи права. Загальноправові принципи, у свою чергу, поділяються на морально-етичні (або етичні) й організаційні. Перші з них утворюють етичну основу права, його духовний фундамент, впливають на нормативний зміст права. Друга група загальних принципів, тісно взаємозв'язана з першою, є організаційно-процедурною основою права, орієнтованою на забезпечення його ролі як особливого державного регулятора суспільних відносин, виконання правом його специфічно юридичних функцій.

Відповідно до цього право будь-якої демократичної держави, у тому числі сучасної України, разом з певними, історично обумовленими особливостями (наприклад, залежно від унітарного або федерального устрою держави) характеризується також загальними рисами, засобами, властивими будь-якому праву, заснованому на міжнародновизнаних, загальнолюдських принципах.

Принципи права виражаються в міжнародних і внутрішньодержавних деклараціях, одержують закріплення у вихідних (відправних, установчих) нормах конституцій і законах демократичних держав, але можуть також виводитися із загального змісту права тієї або іншої країни¹³.

Свого часу Р. Давид та К. Жоффре-Спинозі, виділяючи загальні принципи права (як джерела права) підкресливали, що вони можуть бути знайдені як у законі, так і поза законом. У них зосереджується розуміння справедливості, характерне для певної епохи¹⁴. На думку Л. Петрової, право має надюрідичну сутність, це означає, що принципи права існують і поза межами системи джерел права, як засади, що виражають найважливіші закономірності та є основою правової системи, становлять її головний зміст, мають вищу імперативність і загальну значущість, пронизують її внутрішню структуру й визначальним чином впливають на механізм зв'язку і взаємодії з іншими соціальними системами. Природне право є джерелом до- і над-позитивних правових принципів (право на свободу, власність, безпеку, право на опір гнобленню тощо), які можуть бути втілені в багатьох нормах позитивного права, і правність таких норм ґрунтується саме на їх узгодженні з природним правом та його принципами. Якщо керуватися виснов-

ком, що право виражає надпозитивну справедливість, її основний (свобода) і опосередковані (права людини) принципи, а свобода та права людини конституційно визнані нормами прямої дії і мають найвищу юридичну силу, то у разі суперечності між (загальним) принципом і (спеціальним) законом їхня значущість вимірюватиметься на основі пріоритету принципу верховенства права перед законом¹⁵.

Загальні принципи права, як підкреслює В. Хропанюк, є основними засадами, які визначають найсуттєвіші риси права, його зміст й особливості як регулятора всієї сукупності суспільних відносин. До загальних принципів права він відносить: принцип соціальної свободи, принцип соціальної справедливості, демократизму, гуманізму, рівноправності, єдності юридичних прав й обов'язків, відповідальності за вину, законності¹⁶.

Слід звернути увагу на те, що саме визнання загальних принципів права як джерела ґрунтується на осмисленні їх ролі в системі джерел романо-германської правової сім'ї. Прикладний характер загальних принципів права, як підкреслює В. Дудченко, виявляється в їх прямій фіксації в конституціях, галузевих кодексах, поточному законодавстві національних правових систем романо-германської правової сім'ї¹⁷.

Слід підкреслити, що, незважаючи на багатоманітність типів (сімей) правових систем світу (романо-германська, англо-американська, змішана, релігійно-традиційна) та різний їх підхід до проблеми принципів права (в одних склалося поняття «загальних принципів права», в інших – ні), усі вони в демократичних суспільствах спираються на загальну основу принципів права. Принципи права згодом набули універсального значення, оформилися в якості основних прав людини, одержали закріплення на міжнародному рівні. Так, у Договорі про створення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) загальні принципи, характерні для права держав – членів Співтовариства, розглядаються як складова права ЄЕС, а їх порушення – як підстава для скасування в судовому порядку актів Співтовариства. Сьогодні принципи права є актуальними насамперед у зв'язку із завданням забезпечення прав людини.

Загальні принципи права закріплені не тільки в Конституції або конституційних актах. Так, у положеннях Угоди про Європейський Союз також згадуються найважливіші принципи, спільні у правових системах держав-членів. У правових доктринах країн Західної Європи визнаються загальні принципи права, що визначають юридичну силу норм європейського права, їх співвідношення з національним правом держав-членів: принцип належності правового порядку Європейського Союзу й одноманітного застосування права Європейського Союзу; принцип субсидіарності; принцип верховенства права Європейського Союзу; принцип прямої дії. Крім цього, виділяють принципи права, що визначають зміст і порядок прийняття всіх правових актів, що застосовуються в країнах Європейського Союзу тощо¹⁸. Отже, принципи європейського права відіграють важливу, а у деяких випадках навіть вирішальну роль у здійсненні комунітарного правозастосування та правотворчості Судом Європейських Співтовариств та Судом першої інстанції ЄС. З огляду на активну позицію цих судових органів, у контексті «креативного правового розуміння», роль принципів європейського права може оцінюватися навіть більшою, аніж деяких писаних його джерел¹⁹.

Слід підкреслити, що на сьогодні особливе місце в системі загальних принципів права посідають саме принципи міжнародного права, що сформувалися у

процесі здійснення міжнародних відносин²⁰. Як підкреслює В. Бурковський, принципи міжнародного права як основа міжнародної правової системи соціально обумовлені. Вони відображають характерні риси нормативно-правової системи. У процесі організації правозастосування принципи є керівними положеннями, що обумовлені самою природою держави (суб'єкта міжнародного права) та вказують на те, в якому напрямі має здійснюватися ця діяльність. Принципи є своєрідним «стрижнем» права, на основі яких формуються та групуються правові інститути та норми. Всі принципи виражено в узагальнених нормах, ідеях, що, як правило, відображаються у правових нормах. Так, Україна, ратифікувавши Європейську конвенцію про захист прав людини та основних свобод у 1997 р., зобов'язалася втілити в життя такі її основоположні принципи в галузі прав людини та громадянина: визнання прав та основних свобод людини такими, що надані їй від народження і є невід'ємними; забезпечення пріоритету прав та основних свобод людини у відносинах з державою; недопущення звуження змісту й обсягу конституційних прав та основних свобод людини і громадянина; регулювання свободи громадянина і людини згідно з принципом, за яким особі дозволено все, що прямо не забороняється законом; встановлення меж повноважень державних органів та їх посадових осіб, згідно з якими їм дозволено тільки те, що прямо передбачено законом; визнання принципу верховенства права: забезпечення правової рівності кожної людини перед законом.

Ці загальновизнані принципи міжнародного права закріплено в Конституції України, законах та інших нормативно-правових актів України. Однак не всі принципи міжнародного права знаходять відображення у міжнародних нормативно-правових актах України. Наприклад, у міжнародному праві відсутній нормативно-правовий акт, який має вміщувати вичерпний перелік загальних принципів і норм у сфері забезпечення інформаційної безпеки.

Слід звернути увагу на те, що дати вичерпний перелік загальних принципів права важко, тому що вони не мають достатньої чіткості та стабільної загальнолюдської цінності²¹. Нині визначальним є принцип свободи, що означає: право виступає як міра політичної, економічної, ідеологічної свободи. Принцип свободи реалізується через надання свободи вибору суспільного ладу та форми правління, забезпечення захисту прав людини та задоволення основних потреб її життя, формування органів державної влади шляхом народного волевиявлення, створення умов для утвердження в суспільстві норм гуманістичної моралі, користування різними соціальними послугами держави та приватних осіб та ін.; принцип справедливості, що означає: право виступає як міра справедливості, яка морально-правова детермінанта, що знаходить втілення в усіх сферах життєдіяльності людини та їхнього правового забезпечення. Принцип справедливості містить вимогу відповідності між практичною роллю різних індивідів (соціальних груп) у житті суспільства та їхнім соціальним становищем; між їхніми правами та обов'язками; злочином і покаранням, заслугами людей та їхнім суспільним визнанням. Принцип справедливості є важливим при вирішенні конкретних юридичних справ (зокрема, при визначенні міри кримінального покарання). Він конкретизується у принципі рівності, що означає рівність усіх перед законом, рівність прав та обов'язків, незалежно від національної, релігійної та іншої належності, службового та іншого становища, рівну відповідальність перед законом, рівний захист у суді. Важливими складовими принципу рівності є: єдність (взаємозв'язок) прав і обов'язків, тому що будь-яке право реальне лише за наяв-

ності відповідного йому юридичного обов'язку (зокрема, право громадянина на судовий захист реалізується через обов'язок судів здійснювати такий захист); принцип гуманізму, тобто людинолюбства, розкриває одну з найважливіших ціннісних характеристик права, домінування у формуванні та функціонуванні правової системи природних не відчужуваних прав людини. Це право на життя, здоров'я, особисту свободу та безпеку, право на охорону своєї честі та репутації, недоторканність особи та ін., створення всіх умов, необхідних для нормального існування та розвитку особи; принцип демократизму знаходить прояв у тому, що право та законодавство виражають волю народу, волю всіх і кожного, формуються через форми народовладдя: безпосередню та представницьку демократію; принцип законності, який виражається у вимогах: дотримання якості нормативно-правових актів, несуперечності їх один одному (між ними має бути ієрархічна субординація залежно від юридичної сили), суворого додержання та виконання юридичних норм, правових приписів усіма суб'єктами – громадянами, їх громадськими та некомерційними організаціями, посадовими особами, державними органами. Передбачено також недопустимість зловживання суб'єктивним правом, невідворотної відповідальності за вину громадян і посадових осіб. Серед основних принципів права деякі вчені називають правові презумпції та аксіоми.

Підсумовуючи, доречно підкреслити, що загальні принципи права виконують вагомую роль у регулятивному впливі права на суспільні відносини. Ці принципи є загальними орієнтирами у правотворчості та правозастосуванні²². Вони є важливою складовою правової матерії і виступають її фундаментом.

Узагальнюючи усе вищевикладене, можна погодитися з Н. Пархоменко, що загальні принципи права в системі джерел права відображаються у загальних принципах правової системи²³. Таким чином, вони існують одночасно в декількох підсистемах правової системи: у правосвідомості – більш абстрактні (що не є джерелами права), а в системі джерел права – більш конкретизовані (які, за відсутності з певного питання джерел права, виступають засобом усунення прогалин у континентальному праві та підставою для прецедентного права), що підкреслено в багатьох теоретичних працях.

1. *Бабаев В.К.* Теория современного советского права. – Н. Новгород, 1991. – С. 24. 2. *Общая* теория государства и права. Академ. курс в 2-х т. / Под ред. М.Н. Марченко. – Т. 2: Теория права. – М., 1998. – С. 23. 3. *Теорія держави і права: Навч. посіб.* / За ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К., 2004. – С. 134. 4. *Рабінович П.М.* Принципи права // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 5: П-С. – К., 2003. – С. 128. 5. *Лившиц Р.З.* Теория права: Учебник. – М., 2001. – С. 200. 6. *Колодій А.М.* Принципи права України. – К., 1999. – С. 138. 7. *Хропанюк В.Н.* Теория государства и права: Учеб. пособие / Под ред. В.Г. Стрекозова. – М., 1995. – С. 215. 8. *Общая* теория права / Под ред. В.К. Бабаева. – Н. Новгород, 1993. – С. 128. 9. *Дробязко С.Г., Козлов В.С.* Общая теория права: Учеб. пособие. – Мн., 2005. – С. 56. 10. *Теория* государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М., 2000. – С. 151. 11. *Общая* теория государства и права. Академ. курс в 2-х т. / Под ред. М.Н. Марченко. – Т. 2. – М., 1998. – С. 22. 12. *Пархоменко Н.М.* Джерела права: проблеми методології. Монографія. – К., 2008. – С. 170. 13. *Теория* государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – С. 152. 14. *Давид Р., Жоффре-Спинози К.* Основные правовые системы современности. – М.,

1999. – С. 108. **15.** *Петрова Л.В.* Джерела права (Критичний методологічний досвід) // Вісн. Академії правових наук України. – 1997. – № 1 (8). – С. 73. **16.** *Хропанюк В.И.* Теория государства и права / Под ред. В.Г. Стрекозова. – М., 1995. – С. 215–218. **17.** *Дудченко В.В.* Источники права в современной Украине // Развитие государственности и права в Украине: реалии и перспективы. Сборник научных трудов. Часть 1. Материалы I Международной научно-практической конференции (24 апреля 2009 года). – Симферополь, 2009. – С. 14. **18.** *Садовская О.Н.* Правовая система Италии: общетеоретическая характеристика основных элементов: Дис. ... канд. юрид. наук. – О., 2001. – С. 172. **19.** *Андрійчук О.* Роль комунітарних принципів у процесі застосування права ЄС // Юридичний журнал. – 2007. – № 3 // www.justinian.com.ua/article.php?id=2585 **20.** *Пархоменко Н.М.* Джерела права: проблеми методології. – С. 173. **21.** *Радько Т.Н., Толстик В.А.* Функции права. – Н.Новгород, 1995. – С. 88. **22.** *Теорія держави і права (опорні конспекти): Навч. посіб. / Авт.–упоряд. Кравчук М.В.* – К., 2003. – С. 36. **23.** *Пархоменко Н.М.* Цит. праця. – С. 174.